

Terminologia etnologică românească în opera lui B. P. Hasdeu

Dr. Ioana-Ruxandra Fruntelată

Catedra de Teoria literaturii, Literatură universală și comparată, Etnologie și folclor
Facultatea de Litere, Universitatea din București
E-mail: ioanafruntelata@yahoo.com

Dr. Ioana-Ruxandra Fruntelată este lector la Catedra de Teoria literaturii, Literatură universală și comparată, Etnologie și folclor de la Facultatea de Litere a Universității din București. Interesele sale actuale de cercetare sunt etnologia integrării europene, patrimoniul cultural imaterial, critica mitică.

Rezumat

Contribuția polivalentă a lui Hasdeu la cristalizarea etnologiei românești este decisivă, el fiind fondatorul tradiției etnologice naționale și al reperelor cercetărilor etnologice viitoare. O listă a termenilor etnologici utilizați de Hasdeu în opera lui reflectă munca de pionierat a fondatorului etnologiei românești (el dublează termeni sau utilizează variante terminologice pentru același obiect, fără să clarifice întotdeauna sensul conceptelor noi pe care le introduce) și totodată, excepționala lui erudiție, demonstrată de impresionanta informație pe care o asimilează și analizează în procesul de construcție a unor teorii originale. Hasdeu utilizează și impune o serie de termeni specializați, precum *variantă, tip, prototip, arhetip* (cu subdiviziunile lor: *subtip, subvariantă, subarhetip*), în încercarea de a defini și rafina obiectul numit *literatură populară* sau *folclor* în a doua jumătate a secolului al 19-lea.

Cuvinte cheie: *B.P. Hasdeu, Etnologie, Terminologie, Folclor, Filologie, Literatură populară.*

Interesul lui Hasdeu pentru cultura populară românească se explică, în mare parte, prin înrâurirea părintească a tatălui, Alexandru Hîjdeu, căruia viitorul savant îi datorează contactul, încă din anii copilăriei, cu proiecte grandioase de reconstituire a istoriei neamului în spiritul comun ascendenței vechilor boieri siliți *să trăiască, de-a lungul mai multor generații, printre străini și să-și formeze din cultul strămoșilor o ultimă pavăză împotriva deznaționalizării* [Oprîșan 1990:9]. *Receptiv la sugestiile privind creația populară oferite de manuscrisele bunicului și ale tatălui* [Oprîșan

222

1990:107], B.P. Hasdeu culege texte folclorice în adolescență (1851-1852) din satul Zamcioji de lângă Nistru, situat aproape de moșia boierului Vasile Cristea, căruia elevul de gimnaziu i-a fost oaspete o perioadă. Fragmentele *Zeița Mumă și Zeița Dochia și babele de piatră*, elaborate în anii 1851-1853 [Oprișan 1990:110] sunt primele încercări folcloristice ale lui Hasdeu, prefigurând și orientarea lui autohtonistă de mai târziu, care va duce la polemici cu adepții teoriei originii pur romane a culturii românești.

La sfârșitul activității lui științifice, contribuția polivalentă a lui Hasdeu la fundamentul etnologiei românești este hotărâtoare, fixând tradiția și jalonând autoritatea studiilor ulterioare. Hasdeu a argumentat legitimitatea interesului pentru literatura, arta și obiceiurile populare (în alți termeni: limba, estetica și etica) în comunitatea științifică umanistă, în Universitate, în Academie și în presă, subliniind în special clarificările pe care cunoașterea folclorului le aduce lingvisticii și istoriei, dar și comparatismului literar sau filologiei clasice. Preocupat de statutul *filologiei comparate*, în accepția de studiu filologic al culturii populare, Hasdeu trasează liniile mari ale domeniului: obiectul și metoda, acordând, în contextul stabilirii obiectului, o atenție deosebită delimitărilor și nuanțării termenologice și adaptând în limba română limbajul etnologic internațional al vremii lui, cu care era bine familiarizat.

O listă a termenilor etnologici utilizați în opera hasdeiană reflectă deopotrivă căutările de început ale fondatorului etnologiei românești (dublarea sau folosirea unor variante terminologice pentru același obiect, absența unor clarificări permanente ale sensurilor conceptelor propuse) și erudiția lui excepțională, care asimilează teorii și examinează fapte, urmând ca apoi să le articuleze în teorii originale. Felul cum Hasdeu generează ipoteze științifice (numindu-le astfel, căci etnologia, o știință a originilor, așa cum o vedea el, se constituia prin natura ei ca un teren al ipotezelor mai mult decât unul al demonstrațiilor) și le structurează apelând la o combinație proprie de analiză și intuiție creează un model de interpretare marcant pentru cei mai importanți reprezentanți ai școlii etnologiei filologice de la București: Ovid Densusianu, Dumitru Caracostea, Ovidiu Bârlea, ce se vor confrunța și ei, ca și maestrul din secolul al XIX-lea, cu problema lipsei de documente (în sensul primar, de „înscrisuri”) din universul predominant oral al culturii populare. *Vastă și confuză, ca tot ce este primordial – scria Hasdeu în 1867 –, o literatură populară nu se poate diseca în niște ramure atât de speciale și atât de determinate, precum sunt diviziunile și subdiviziunile unei literatură culte. Din contra, unul din semnele cele mai distinctive și cele mai universale ale unui adevărat product al literaturii populare este un amestec în fond și în formă, poezia amalgamată cu proza,*

istoria cu fabula, idealul cel mai transcendent cu realitatea cea mai banală, elementele empirice ale tuturor științelor, în fine, o enciclopedie haotică după care un observator filosof poate judeca tot ce știe și tot ce crede o națiune. [Hasdeu 1979 (1867): 26]. Referindu-se la literatura populară, savantul variază sintagma, utilizând și *literatură poporană* [1872 - INTRODUCERE la P. Ispirescu, *Legende și basmele românilor. Ghicitori și proverburile*], termen pe care-l va îmbogăți ulterior cu explicarea caracterului folcloric al cârților populare, în studiul *Ochire asupra cârților poporane* (în *Cuvente den bătrâni*, tomul II. *Cârțile poporane ale românilor în secolul XVI în legătură cu literatura poporană cea nescrisă*. Studiu de filologie comparativă, București, 1879), unde face deosebirea dintre literatura poporană nescrisă și cea scrisă, lămurind că literatura poporană nescrisă se naște și trăiește într-un mod nescris (...) *Dacă reproducțiunea cea scrisă izbutește a se răspândi în popor, numai atunci, sub forma-i cea petrificată, ea devine literatură poporană scrisă sau, mai precis, carte poporană* [1979:68]. Autorul are conștiința clară a diferenței dintre *popular* și *poporan*, preluând-o din literatura științifică germană: *Poporan este ceea ce aparține poporului. Popular – ceea ce este iubit de popor* [1979:75]. D. Caracostea va încerca să reactualizeze distincția *popular – poporan*, dar în final, termenul *popular* s-a impus, susținut, în primul rând, în opinia lui Ovidiu Bârlea, de influența franceză [Bârlea 1974:174].

În prelegerile de etnopsihologie ținute la Universitatea din București (publicate în revista „Șezătoarea” XXXIII, 1925, nr.7-9, pp.101-112; nr. 10-12, pp. 116-125) și *Cursul de filologie comparată 1893-1894* (păstrat în manuscrisul studentului Eugeniu Dinescu), Hasdeu va reveni asupra literaturii populare, spunând că *în limba poporului se surprind rudimentele moravurilor și literaturii* [1979:131]. *Literatura și arta unui popor*, alături de *moravuri* sunt obiectul *etnopsihologiei (Volkerpsychologie)* în vreme ce *linguistica* se ocupă de *limba unui popor* [1979:132] Conform lui Vico, unul dintre premergătorii etnopsihologiei, subiectul acesteia ar fi *natura comună a tuturor popoarelor* [1979:134-136] și într-adevăr, etnologia secolului al XIX-lea este o știință a genealogiei popoarelor. Hasdeu specifică în aceleași prelegeri universitare și părțile integrante ale etnopsihologiei: *Literatura populară, arta sau estetica și obiceiurile, cari toate deopotrivă exprimă cugetarea națională*. Acestea sunt strâns legate între ele, căci în literatură găsim și *etic* și *estetic* [1979:141]. Ulterior, va declara că *Filologia comparată e istoria naturală a omului* [1979:213] și va exclama: *Limbă și literatură! Iată dar istoria naturală a omului ca om!* [1979:214]. Remarcăm, în legătură cu delimitarea literaturii populare, înțelegerea naturii materiei folclorice în explicația pe care o dă Hasdeu mecanismului de formare a

canonului folcloric: O cugetare – scrie el – devine „poporană” atunci când, *trecând din gură în gură, s-a modificat, s-a echilibrat, s-a făcut astfel încât corespunde perfect naturei aceluiași popor. În acest mod ceea ce este prost nu se menține în liter[atura] poporană; ce este bun sau poate ajunge bun, îndreptându-se neîncetat, se menține până se ridică la nivelul geniului popular. Poporul deci face alegerea; iar filol[ogia] comp[arativă] nu face selecțiune, ci ia liter[atura] poporană așa cum este* [1979(1876):335-336].

În prefața din 14 mai, 1885 la *Etymologicum Magnum Romaniae*, Hasdeu va opta pentru termenul *folklore*, care denumește *credițele cele intime ale poporului, obiceiurile și apucăturile sale, suspinele și bucuriile* sau, într-o formulare ulterioară, *toate prin câte se manifestă spiritul unui popor, obiceiurile lui, ideile-i despre sine-și și despre lume, literatura lui cea nescrisă, miile și miile de trăsuri caracteristice cu rădăcini în inimă și cu muguri în grai* [apud Bârlea 1974:173].

În descrierea a ceea ce astăzi numim categorii și subcategorii folclorice, Hasdeu utilizează și impune o serie de termeni specializați, precum *variantă, tip, prototip, arhetip* (și subdiviziuni ale acestora: *subtip, subvariant, subarhetip*). Ovidiu Bârlea consideră că termenul *variantă* apare pentru prima dată în opera lui Hasdeu cu sensul folosit în folcloristica românească a secolului al XX-lea. În formularea lui Hasdeu, *prin varianturi [variațiuni în articolul de dicționar despre basm], în literatura poporană ca și-n lingvistică, se înțeleg exemplare diferite în formă, în accidente, în puncturi secundare, dar identice în toate elementele fondului, iar nu numai în unele din ele*. De asemenea, vorbind despre *tip*, savantul îl percepea compus din motive, aproape de sensul lui etnologic de *sumă folclorică a variantelor*, în timp ce *arhetipul* sau *prototipul* este o formă primară din care *derivă variante surprinse în circulație*, fie că această formă primară este restrânsă la patrimoniul național, fie că este universală, ca în accepția Școlii Finlandeze [Bârlea 1974:175-176].

Înțelegând prin clasificare o *înlesnire metodică care reprezintă aproximativ natura lucrului*, Hasdeu propune o împărțire a literaturii populare pe *genuri și specii*, inițial delimitând trei *genuri* (poetic, narativ și aforistic, în 1867) și revenind mai târziu cu o altă clasificare, după criteriul vârstei participanților la actul creației orale. În interiorul clasificărilor, delimitează speciile ale literaturii populare, pe care le descrie pe larg (colinda ar fi, astfel *une chanson ambulante* [1979(1892-3):259-260]) sau detaliat, așa cum se întâmplă cu doina, strigăturile și basmul:

Scurtă ca și simțimântul, doina este simțimânt sub orice formă: tristețe și bucurie, amor și ură, entuziasm și desperare, pace și război (1882). Ea exprimă toate nuanțele sentimentului începând de la sentimentul de jale și

terminând cu sentimentul de bucurie [1979(1892-3):237]. Strigătura este o improvizație compusă la moment, fără precugetare și sub impresia jocului. Improvizația poate fi de trei feluri: 1) totală sau integrală atunci când jucătorul improvizează un cântec întreg; 2) parțială, atunci când jucătorul își aduce aminte și ia o strigătură deja cunoscută și compusă de altul, dar o modifică ca să se potrivească (foarte bine) cu situațiunea în care se află 3) adaptativă când o aplică așa de bine, încât nimeni nu poate zice că nu e lucrarea lui (...) când o aplică cu atâta dibăcie ca și când ar aplica la lucrarea lui un proverb.

Definiția *basmului* presupune, pe de o parte, prezența obligatorie a *supranaturalului* (*În basm supranaturalul constituie un element esențial [1979(1893):156]*) și, pe de altă parte, condiția ca ascultătorii să creadă în adevărul celor povestite (pentru țaran, *basmul e departe de a fi minciună.... [1979(1893):153]*), conținutul basmului fiind generat, după părerea lui Hasdeu, de realitatea visului, ceea ce exclude echivalarea basmului cu minciuna. Savantul operează distincții rafinate între *basm* (creditat ca adevărat la origine) și *basnă* (născocire), sugerând și termenul generic *poveste* pentru narațiunile populare *în cari nu ne întâmpină nemic miraculos sau supranatural [1979(1893):155]*. Totodată, el propune termenul *deceu* (*Basm venit a da soluțiunea unei probleme* apropiat de ghicitoare prin forma interogativă, dar ținând de basm, prin fond, mijloace și element *supranatural [1979(1893):204-209]*), noțiune care nu se suprapune cu *legenda*, ci mai degrabă cu *basmul cu ghicitori numerice*. Deși *deceul* a rămas doar o idiosincrazie hasdeiană, termenul îl ajută pe savant să explice alcătuirea mitologiei: *Când basmul propriu-zis și copilul său, deceul, ajung deopotrivă la un însemnat grad de dezvoltare într-o societate deja relativ destul de înaintată, elementele lor se fuzionează, sistematizându-se într-un complex numit mitologie, în care sunt două pătrimi neconștiente provenind direct sau indirect din basmul propriu-zis, o pătrime conștientă datorită caracterului celui tendențios al deceului, și o altă pătrime conștientă rezultată din opera ulterioară de sistematizare. Prin jumătatea cea neconștientă, sustrasă liberului arbitru, toate mitologiile se aseamănă una cu alta, și ele nu se deosebesc decât prin jumătatea cea conștientă, care le apropie de natura literaturii celei culte [1979(1893):209]*.

Comparația concepției hasdeiene despre studiul culturii populare cu orientările științifice dominante în Europa în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ni-l arată pe savantul român afiliat pozitivismului fascinat de clasificări biologice și în mod specific accepției germane a studiului etnologic focalizat asupra limbilor naturale, ca mijloc de a descoperi necunoscutele limbilor originare. Regăsim la Hasdeu ideea lui Max Müller

(dealtfel, Hasdeu îl admiră și-l citează adesea pe teoreticianul german al mitului) că povestirile populare sunt dezvoltări ale unor mituri primitive și justificarea necesității cunoașterii *vieții naturale reale a limbajului*, raportarea permanentă la literatura cultă, care apare și în opera lui Friedrich Diez, termenul *etnopsihologie* de la Steinthal și distincția *poporan/ popular* de la Göres. Termenul *arhetip* ne trimite la Școala Finlandeză a lui Julius Krohn, care-și publica lucrarea despre geneza *Kalevalei* în 1884. Preocuparea lui Hasdeu de a documenta istoria poporului cu date de cultură populară și chestionarele pe care le elaborează amintesc de *Biblioteca tradițiilor populare* și de teoriile lui Giuseppe Pitré, iar relația dintre studiul limbii și cel al vieții folclorice se poate raporta cu ușurință la *etnologia filologică* a antropologilor englezi din școala lui Edward Tylor sau la *etnologia* lui James George Frazer, pe care astăzi am încadra-o antropologiei lingvistice [Cocchiara (1971)2004:222-322]. În afară de Müller, Hasdeu mai citează din W. și J. Grimm, Th. Benfey, Mannhardt, Tylor, Veselovski ș.a. [Datcu 2006:455]. Ne apare limpede că *sprijinit pe lecturile sale întinse, de o cuprindere neobișnuită pe acea vreme – toate domeniile principale ale științelor umanistice – Hasdeu a putut elabora la noi jaloanele folcloristicii științifice fundamentând în felul acesta toate principiile teoretice și metodologice ale tinerei discipline* [Bârlea, în Hasdeu 1979:9]. Modul lui de a *studia folclorul, în interdependență cu limba, va fi preluat de Ovid Densusianu și va face școală în folcloristica românească* [Datcu 2006:454]. În același timp, perspectiva interdisciplinară a lui Hasdeu asupra tradiției orale nu se limitează la literatura populară, termenii aleși de el (*folclor, etnopsihologie, cugetare poporană*) demonstrând fără echivoc deschiderea științifică spre acea filologie comparată care trebuia să cuprindă studiul limbii, al literaturii și al obiceiurilor, reliefând deopotrivă înrudirea dintre popoare și specificul fiecăruia dintre ele sau spre ceea ce azi numim *etnologie*, adică știința culturii populare în ansamblul ei.

O perspectivă critică asupra terminologiei etnologice din opera lui Hasdeu ne luminează în primul rând validitatea construcției lui teoretice, încă rezistentă în multe puncte fundamentale. O parte dintre conceptele introduse de el (*folclor, literatură poporană scrisă, gen aforistic, formule inițiale, mediane și finale* în basm ș.a.), explicate în stilul inspirat care-l caracterizează, rămân relevante pentru înțelegerea obiectului etnologic. Altele, anacronice (ca *etnopsihologia*) sau prea specifice (*deceul*) sunt totuși ilustrative pentru problematica cercetării culturii populare în faza de constituire a etnologiei ca știință. Chiar și erorile lui Hasdeu, cum ar fi clasificarea categoriilor folclorice după criterii biologice, ating chestiuni de actualitate ale investigației etnologice, precum interferența dintre text și

context, care dă dreptul „omului” creator sau receptor de folclor la un loc în ecuația taxinomică. În timp, lacunele din discursul lui Hasdeu au rodit noi termeni și ipoteze etnologice și cei *ce vor să se înțieze în folclor au datoria de a-l studia cu precădere, atât în cele mari cât și în cele mici, ca pe întâiul pilon al disciplinei de la care purced toate ramurile* [Bârlea în Hasdeu 1979:18]. Dincolo de rolul lui întemeietor, Hasdeu rămâne însă pentru cei de azi un model de mobilitate intelectuală, un erudit autentic, ale cărui oscilații terminologice ni-l arată luptând să prindă înțelesul în expresie și încredințat cu pasiune de adevărul misiunii lui de a da formă unei științe enciclopedice a începuturilor.

Bibliografie

BÂRLEA, Ovidiu. *Istoria folcloristicii românești*, București: Editura Enciclopedică Română, 1974.

COCCHIARA, Giuseppe. (1971 *Istoria folcloristicii europene. Europa în căutare de sine*. Traducere de Michaela Șchiopu. București: Editura Saeculum I.O., 2004.

DATCU, Iordan. *Dicționarul etnologilor români. Autori. Publicații periodice. Instituții. Mari colecții. Bibliografii. Cronologie*. Ediția a III-a revăzută și mult adăugită. București: Editura Saeculum I.O., 2006.

HASDEU, B.P. *Studii de folclor*. Ediție îngrijită și note de Nicolae Bot. Prefață de Ovidiu Bârlea. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1979.

OPRIȘAN, I. *Romanul vieții lui Bogdan Petriceicu Hasdeu*. București: Editura Minerva, 1990.